

The Greek Review of Social Research

Vol 111 (2003)

111-112 Β'-Γ'

Δημόσια ανάγνωση και σύγχρονο κοινωνικό κράτος: Η πολιτιστική λειτουργία των βιβλιοθηκών

Βασίλης Βουτσάκης, Μαίρη Λεοντσίνη

doi: [10.12681/grsr.9208](https://doi.org/10.12681/grsr.9208)

Copyright © 2003, Βασίλης Βουτσάκης, Μαίρη Λεοντσίνη

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Βουτσάκης Β., & Λεοντσίνη Μ. (2003). Δημόσια ανάγνωση και σύγχρονο κοινωνικό κράτος: Η πολιτιστική λειτουργία των βιβλιοθηκών. *The Greek Review of Social Research*, 111, 133–158. <https://doi.org/10.12681/grsr.9208>

Βασίλης Βουτσάκης, Μαίρη Λεοντσίνη***

ΔΗΜΟΣΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ: Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ***

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η κρισιμότητα της ανάγνωσης είναι προφανής ως προς τη συμμετοχή όχι μόνο στην πολιτιστική απόλαυση, αλλά και στην οικονομική και κοινωνική καθημερινότητα και ακόμη στην πολιτική ζωή. Ο πολίτης δεν μπορεί παρά να είναι υποκείμενο κοινωνικών δικαιωμάτων, η άσκηση των οποίων προϋποθέτει, ιδίως σήμερα, την ικανότητα αποτελεσματικής ανάγνωσης. Η ικανότητα ανάγνωσης παρουσιάζει έντονες παραλλαγές και διαβαθμίσεις ως προς τον τρόπο που εντάσσεται και τη θέση που κατέχει στο βιόκοσμο των ατόμων. Συνδέεται με τη διά βίου εκπαίδευση και αγγίζει τον πυρήνα της κουλτούρας. Στο παρόν κείμενο πραγματευόμαστε τα εξής ερωτήματα: Πρώτον, γιατί οφείλει η πολιτεία να αναδιανέμει τις αναγνωστικές δυνατότητες; Δεύτερον, με ποιους τρόπους παρεμβαίνει η πολιτεία προκειμένου να λάβει χώρα η αναδιανομή; Σε τι προβλήματα προσκρούει; Πώς μπορεί να αναλάβει τη διασφάλιση των βασικών δεξιοτήτων σε όλους τους πολίτες μακροπρόθεσμα και δυναμικά; Τρίτον, ποια είναι τα όρια της αναδιανεμητικής παρέμβασης της πολιτείας κατά τρόπο που να αποφεύγει την αναπαραγωγή συγκεκριμένων πολιτιστικών προτύπων και την κηδεμόνευση των πολιτών;

* Ειδικός επιστήμονας στο Τμήμα Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

** Λέκτωρ στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

*** Μια πρώτη εκδοχή του κειμένου παρουσιάστηκε στο 1ο Διεθνές Συνέδριο της Επισημονικής Εταιρείας Κοινωνικής Πολιτικής και Διοίκησης και του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής και Διοίκησης του Δ.Π.Θ., *Η Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση: Νέες προκλήσεις, Τάσεις και Προοπτικές Μεταρρύθμισης*, που έγινε στην Κομοτηνή από τις 10 έως τις 13 Μαΐου 2001. Η Μ. Λεοντσίνη είναι κατ' αρχήν υπεύθυνη για τα τμήματα Ι. 1 και ΙΙ, ο Β. Βουτσάκης για το τμήμα Ι. 2., ενώ η *Εισαγωγή* και το *Συμπέρασμα* είναι αποτελέσματα επιμερισμού της ευθύνης.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η συζήτηση για την ανάγνωση στο πλαίσιο του γενικότερου προβληματισμού για τα καθήκοντα του κοινωνικού κράτους ή για την αποτίμηση συγκεκριμένων πολιτικών που έχουν κατά καιρούς εφαρμοσθεί εξαντλείται συνήθως στην πανηγυρική επίκληση του δικαιώματος στον αναλφαβητισμό, μια ικανότητα η κτήση της οποίας αφορά αποκλειστικά την εκπαίδευση. Ο λόγος είναι ότι η συζήτηση για τις χρήσεις του γραπτού λόγου και την απελευθερωτική τους δυναμική για τα άτομα ξεκινάει εδώ και δύο αιώνες και παίρνει θεσμικό χαρακτήρα με τη σταδιακή εφαρμογή της υποχρεωτικής εκπαίδευσης μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα στην Ευρώπη.¹ Οι στρατηγικές που εφαρμόζονται και οι πολιτικές που γίνονται αντικείμενο μελέτης και επεξεργασίας εξαντλούνται σε απόψεις σχετικά με την ανάγκη διεύρυνσης του σχολείου. Η πρόσβαση στις χρήσεις του γραπτού λόγου μετατρέπεται σε καθήκον του εκπαιδευτικού συστήματος και το σχολείο γίνεται ο προνομιακός χώρος διασφάλισής της. Η εκπαίδευση αναλύεται ως μηχανισμός που άλλοτε αναπαράγει τις κοινωνικές ανισότητες και άλλοτε ευνοεί την κοινωνική κινητικότητα, ανάλογα με τους μεθοδολογικούς και ιδεολογικούς προσανατολισμούς της κάθε έρευνας. Κατά συνέπεια, γίνεται λόγος είτε για την κρισιμότητα της σχολικής πορείας είτε για την ανάγκη να ενεργοποιηθούν μηχανισμοί ελέγχου ώστε να διασφαλίζεται το δικαίωμα και η ίση πρόσβαση των πολιτών στην υποχρεωτική εκπαίδευση. Έκτοτε η συζήτηση συνδέεται με τη λειτουργία του εκπαιδευτικού θεσμού και το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στη συμμετοχή του συνόλου του πληθυσμού σε αυτόν. Ωστόσο, πολύ αργότερα, στη δεκαετία του '70, ο προβληματισμός επανέρχεται στο θέμα αυτό με νέους όμως όρους: το πρόβλημα παύει να είναι ο αναλφαβητισμός στην απόλυτη μορφή του, εφόσον πολλές ευρωπαϊκές χώρες μπορούν πια να επαίρονται για τη συμμετοχή στην εκπαίδευση του συνόλου του πληθυσμού τους. Το πρόβλημα είναι πλέον η ανεπάρκεια ορισμένων ομάδων και ατόμων ως προς τις βασικές δεξιότητες δεδομένου ότι αυτές προϋποθέτουν την ολοκληρωμένη γνώση των χρήσεων του γραπτού λόγου και κυρίως την πλήρη αξιοποίηση της γνώσης αυτής. Έτσι διατυπώνεται η αξίωση μιας πιο πολύπλευρης προσέγγισης της ανάγνωσης, μιας προσέγγισης ικανής να συλλάβει την κομβική σημασία της ως προς τις βασικές δεξιότητες, η κτήση των οποίων σχετίζεται ευθέως με τις αξίες, τις νοοτροπίες, τις συμβολικές επενδύσεις

1. Βλ. A. Blum, Fr. Guérin-Pace, 2000, *Des lettres et des chiffres. Des tests d' intelligence à l' évaluation du savoir-lire, un siècle de polémiques*, Paris, Fayard.

των κοινωνικών δομών και των ατομικών ή συλλογικών συμπεριφορών, δηλαδή με τον πολιτισμό υπό την ευρεία του όρου έννοια.² Και τούτο διότι η ανάγνωση αποτελεί όρο της εγγραμματοσύνης. Η αξίωση αυτή εγείρεται δε πιο επιτακτικά κατά την εμφάνιση ή την προσδοκία αυτού που αποκαλούμε κοινωνία της γνώσης.³ Με δυο λόγια, τίθεται το αίτημα της ενίσχυσης του πολιτισμού στην προοπτική της κοινωνίας της γνώσης. Αν όμως εύκολα γίνεται δεκτό –στο πλαίσιο τόσο π.χ. του φιλελευθερισμού (που, είτε υπό ωφελμιστική είτε υπό δεοντοκρατική μορφή, αποτελεί το κύριο ρεύμα της νεωτερικότητας) όσο και του θεωρητικού λόγου που θεμελιώνει τη λειτουργία του κοινωνικού κράτους στις δυτικές κοινωνίες– ότι η πολιτεία οφείλει να εξοπλίζει με δεξιότητες και γνώσεις τα άτομα στο όνομα του κοινωνικού δικαιώματος καθενός από αυτά στην εκπαίδευση, δεν είναι καθόλου προφανές ότι η πολιτεία οφείλει να εγγυάται την ύπαρξη αναγνωστικών δεξιοτήτων που υπερβαίνουν την υποχρεωτική εκπαιδευτική διαδικασία στο όνομα ενός κοινωνικού δικαιώματος στην ανάγνωση; και τούτο διότι υπό την παρέμβασή της στη σφαίρα επιλογών ενηλίκων και υπευθύνων ατόμων ελλοχεύει το φάσμα του πατερναλισμού και της κηδεμόνευσης, δηλαδή της επιβολής ή της εγχάραξης ορισμένων αξιακών προτύπων στη συνείδηση των δρώντων, τα οποία έρχονται ενδεχομένως σε αντίθεση προς την προαίρεσή τους. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι το πέρασμα από τον εναλφαβητισμό στην εγγραμματοσύνη δεν είναι ούτε αυτονόητο ούτε απαράλλακτο. Η εγγραμματοσύνη συνδέεται με τις (ταυτόχρονα) ατομικές και κοινωνικές προσδοκίες από τον πολιτισμό· μέτρο της είναι το πρότυπο του καλλιεργημένου ατόμου, το οποίο ποικίλλει σημαντικά και σχετίζεται με το ευρύτερο πνεύμα του εκάστοτε κοινωνικού τόπου και χρόνου. Είναι αποτέλεσμα κοινωνικών συγκρούσεων και προϊόν σχέσεων εξουσίας, αφορά συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες και ορίζεται, τουλάχιστον εν μέρει, από τις κυρίαρχες μορφές του συμβολικού λόγου. Το πρότυπο του καλλιεργημένου ατόμου κάθε εποχής συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά που απαιτούνται για το πέρασμα από τον εναλφαβητισμό στην εγγραμματοσύνη.⁴ Το κοινωνικό δικαί-

2. Για επισκόπηση της έννοιας, βλ., ενδεικτικά, C. Jenks, 1993, *Culture*, London and New York, Routledge.

3. Σε παράλληλη τροχιά κινείται η συνηγορία υπέρ του ριζικού αναπροσδιορισμού της εκπαιδευτικής διαδικασίας και της στενής διασύνδεσής της με την κατάρτιση, την έρευνα και τον πολιτισμό στο πλαίσιο της κοινωνίας της γνώσης.

4. Βλ. N. Robine, 2001, «La construction de l' image de l' illettré à travers les enquêtes françaises sur la lecture: 1955-1999», στο *Illettrismes et cultures*, Paris, L' Harmattan, σ. 209-222.

ωμα στην ανάγνωση συνεπώς, αν ισχύει, αποτελεί ειδική μορφή του κοινωνικού δικαιώματος στον πολιτισμό. Το αν όμως ισχύει ένα τέτοιο δικαίωμα δεν είναι αυτονόητο στο φως των ανησυχιών περί πατεριναλισμού. Υπό την έννοια αυτή, το αν δικαιούμαστε να μιλούμε για ένα δικαίωμα στην ανάγνωση και τον πολιτισμό, δηλαδή για το δικαίωμα των πολιτών να αξιώσουν από την πολιτεία να προβεί σε ενέργειες για να καλύψει τις αναγνωστικές ανάγκες τους, μένει να δειχθεί. Αν όμως επιτύχουμε κάτι τέτοιο, δεδομένου ότι η πολιτεία οφείλει να εξασφαλίσει την εγγύηση των κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι μεταξύ των κοινωνικών δικαιωμάτων, την απόλαυση των οποίων εγγυάται ένα σύγχρονο κοινωνικό κράτος, είναι το δικαίωμα στην ανάγνωση.

2. Αυτός είναι ο ορίζοντας εντός του οποίου κινείται το άρθρο. Ειδικότερα, το ζήτημα που μας απασχολεί είναι το κατά πόσον και πώς η δημόσια ανάγνωση μπορεί να αναχθεί σε καθήκον του κοινωνικού κράτους στη νέα κοινωνική συνθήκη, τη συνθήκη της κοινωνίας της γνώσης. Το ζήτημα αυτό θα το πραγματευθούμε με αφορμή μια συγκεκριμένη πρόκληση: τη μετατροπή των δημόσιων ή ημιδημόσιων βιβλιοθηκών σε εστίες διανομής δυνατοτήτων πληροφόρησης. Θα προχωρήσουμε δε απαντώντας σε δύο κύκλους ερωτημάτων, από τους οποίους ο πρώτος σχετίζεται με τους λόγους στους οποίους θεμελιώνεται το καθήκον παρέμβασης της πολιτείας, άρα με την αξία της ανάγνωσης, ενώ ο δεύτερος με τους τρόπους που η πολιτεία μπορεί να εκπληρώσει το καθήκον της αυτό. Έτσι κατ' αρχήν θα μας απασχολήσουν τα εξής ερωτήματα: Σε τι ακριβώς συνίστανται οι δυνατότητες ανάγνωσης; Γιατί οφείλει η πολιτεία να παίζει ενεργό ρόλο κατά τη διανομή των δυνατοτήτων ανάγνωσης και πληροφόρησης; Ποια είναι τα όρια της διανεμητικής παρέμβασης της πολιτείας κατά τρόπο που να αποφεύγει την αναπαράγωγή συγκεκριμένων πολιτιστικών προτύπων και την κηδεμόνευση των πολιτών; Σε τι συνίσταται το δικαίωμα στην ανάγνωση ως κοινωνικό δικαίωμα; (I.) Εν συνεχεία θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στα εξής ερωτήματα: Με ποιους τρόπους παρεμβαίνει η πολιτεία προκειμένου να εκτελέσει την ανωτέρω υποχρέωσή της; Σε τι προβλήματα προσκρούει; Πώς μπορεί να αναλάβει τη διασφάλιση των βασικών δεξιοτήτων σε όλους τους πολίτες μακροπρόθεσμα και δυναμικά; (II.)

I. ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ

1. Όπως είδαμε προηγουμένως, από τη δεκαετία του '70 αρχίζει να γίνεται λόγος για αναλφαβητισμό και αγραμματοσύνη με τρόπο πολύ πιο

ενδεδεγμένη και επαρκή, ορίζονται τα στάδια της ικανότητας χρήσεων του γραπτού λόγου και αρχίζει να διαμορφώνεται ευθέως λογισμός ως προς τη σχέση των κοινωνικών ανισοτήτων και της περιορισμένης ικανότητας στις χρήσεις του γραπτού λόγου.⁵ Αξίζει να σημειώσουμε το εξής: ο λόγος που διατυπώνεται ως προς τη σχέση των βασικών δεξιοτήτων και των κοινωνικών ανισοτήτων άλλοτε θεωρεί τον αναλφαβητισμό κοινωνική μάστιγα, άλλοτε ενοχοποιεί τις διαρροές στην εκπαίδευση, άλλοτε προσπαθεί να εντοπίσει τα στάδια του προβλήματος με αναφορά στο λειτουργικό αναλφαβητισμό και σε άλλες επιμέρους εξειδικεύσεις στην ανάλυση της ελλιπούς κτήσης των βασικών δεξιοτήτων. Έτσι, έχει γίνει λόγος κατά καιρούς για άτομα που «τις περισσότερες φορές έχουν μάθει να γράφουν και να διαβάζουν και στη συνέχεια έχασαν αυτή την ικανότητα σε βαθμό που είναι πια ανίκανα να γράψουν και να διαβάσουν μια απλή και σύντομη έκθεση γεγονότων/καταστάσεων κατανοώντας την» ή για άτομα «χωρίς προσόντα», «ανίκανα να συμπληρώσουν διάφορα έντυπα» και «να υπολογίσουν την κατανάλωση βενζίνης του αυτοκινήτου τους, να διαβάσουν σωστά μια αγγελία εργασίας ή να δώσουν ρέστα».⁶ Τα αποτελέσματα τέτοιου είδους εγχειρημάτων οδηγούν σε επικίνδυνες κατηγοριοποιήσεις χωρών, κοινωνικών ομάδων ή ακόμη και πολιτικών ευνοώντας την αναπαραγωγή υπεραπλουστευτικών στερεοτύπων. Με αυτόν τον τρόπο ενισχύεται η ένταση ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες στο πλαίσιο των οποίων λειτουργούν και ευνοούν την κατασκευή αποδιοπομπαίων τράγων και δαυμονοποιήσεων (όπως, π.χ., η παράσταση των αναλφάβητων στη λογοτεχνία). Εγγράφονται σε μια γενεαλογία μετρήσεων των ανθρώπινων ιδιοτήτων, η οποία εκκινεί από τις υποθέσεις εργασίας του κοινωνικού δαρβινισμού, διατρέχει τη λογική των τεστ ευφυΐας και καταλήγει σε κατηγοριοποιήσεις σύγχρονων φαινομένων πολυπολιτισμικών αστικών κοινωνιών φιλοδοξώντας να εξηγήσει φαινόμενα αποκλεισμού, γκετοποίησης κ.λπ.⁷ Το σφάλμα αυτών των προσεγγίσεων δεν οφείλεται σε κακή πρόθεση ή σε συνωμοτικά τεχνάσματα, αλλά σε μια λανθασμένη μεθοδολογική αρχή, σύμφωνα με την οποία επιχειρείται η μέτρηση και η κωδικοποίηση φαινομένων τόσο πολυσχιδών και τόσο σύνθετων που μόνο η ποιτική διερεύνηση και η συμμετοχική παρατήρηση σε μικρο-επίπεδο μπορούν να περιγράψουν επαρκώς. Οι μετρήσεις συνήθως γίνονται εν κενώ ή

5. Βλ. A. Blum, Fr. Guérin-Pace, 2000.

6. Βλ. B. Lahire, 1999, *L' invention de l' «illettrisme»*, Paris, La Découverte, σ. 89.

7. Βλ. A. Blum, Fr. Guérin-Pace, 2000, σ. 159-169.

in vitro σε αφαιρετικά σχήματα, χωρίς να ορίζονται οι προϋποθέσεις για την επιτυχή έκβασή τους ή η σημασία της προσωπικής πορείας και οι όροι κοινωνικοποίησης που τις επηρεάζουν άμεσα. Με άλλα λόγια, έχουμε να κάνουμε με ένα λόγο που αντιμετωπίζει το ίδιο ζήτημα με διαφορετικό, κατά περίπτωση, ειδικό βάρος,⁸ με ένα λόγο κοινωνικά κατασκευασμένο. Αναφερόμενοι σε «κοινωνική κατασκευή» δεν υποτιμάμε τη σοβαρότητα του ζητήματος. Αντιθέτως, θέλουμε να τονίσουμε ότι η κτήση των βασικών δεξιοτήτων είναι ένα ζήτημα τόσο σημαντικό για τα μεμονωμένα άτομα και την κοινωνική συνοχή ώστε το γεγονός ότι επανέρχεται συνεχώς στη συζήτηση αποτελεί ένδειξη ότι ως προς την ανάγνωση μοιάζουν να έχουν εξαντληθεί οι παραδοσιακές προσεγγίσεις και λύσεις. Κι ότι, αντίστροφα, επειδή ακριβώς ο χρόνος και οι συγκυρίες καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό όχι μόνο τις απαντήσεις, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο τίθενται τα ερωτήματα, επιβάλλεται μια πολύ πιο περιεκτική και λειτουργική σημασιολόγηση της ανάγνωσης.

Έτσι γίνεται πλέον λόγος για το λειτουργικό αναλφαβητισμό: σύμφωνα με τον ορισμό της UNESCO, «λειτουργικά αναλφάβητο είναι το άτομο που είναι ανίκανο να ασκήσει όλες τις δραστηριότητες στις οποίες ο “εναλφαβητισμός” είναι απαραίτητος για την καλή λειτουργία της ομάδας και της κοινότητάς του και επίσης για να του επιτρέψει να συνεχίσει να διαβάζει, να γράφει και να κάνει υπολογισμούς στο πλαίσιο της προσωπικής του προαγωγής και της ανάπτυξης της κοινότητας».⁹ Παράλληλα, οι δραστηριότητες που απαιτούν ολοκληρωμένη και δυναμική αξιοποίηση των χρήσεων του γραπτού λόγου ολοένα πληθαίνουν και αλλάζουν μορφή – εξ ου και η δυσκολία να διατυπωθεί ένας συνεκτικός ορισμός του προβλήματος και, κατά συνέπεια, να εντοπισθούν οι θιγόμενες ομάδες (ιδιαίτερα όταν επιχειρείται μέτρηση της εμβέλειας σε διαπολιτισμικό επίπεδο όπου εμπλέκονται συλλογικές παραστάσεις, αξιακά συστήματα, κοινωνικά ιεραρχημένες δεξιότητες και γνώσεις και διαφορετικά συγκροτημένα πρότυπα συμπεριφοράς).

Σύμφωνα με τη συστηματική διατύπωση του Οργανισμού Στατιστικής του Καναδά, οι βασικές δεξιότητες συνίστανται, μεταξύ άλλων, α) στην αποκωδικοποίηση μεμονωμένων λέξεων, β) στην κατανόηση μιας απλής πρότασης και γ) στην ανάγνωση ενός σύντομου κειμένου σε περιορισμένο χρόνο και στην κατανόηση του νόηματός του. Υπό αυτό το πρίσμα, η

8. Βλ. B. Lahire, 1999, σ. 89.

9. Βλ. A. Blum, Fr. Guérin-Pace, 2000, όπ. παρ..

κτήση των δυνατοτήτων ανάγνωσης φαίνεται να υπερβαίνει το πεδίο της εκπαίδευσης όχι μόνο επειδή οι εκπαιδευτικοί μηχανισμοί, δηλαδή κυρίως το σχολείο, αδυνατούν να την εξασφαλίσουν σε όση έκταση αυτό είναι αναγκαίο ούτε μόνο επειδή η έλλειψη των δυνατοτήτων αυτών εντοπίζεται σε ομάδες του πληθυσμού, τις οποίες η εκπαιδευτική διαδικασία μάλλον απωθεί. Η κτήση των δυνατοτήτων ανάγνωσης υπερβαίνει τα όρια της εκπαίδευσης κυρίως γιατί σχετίζεται με μηχανισμούς κατανόησης και νοηματοδότησης που λειτουργούν εκτός εκπαίδευσης – εκτός δηλαδή υποχρεωτικής παιδείας, έξω από το χώρο του σχολείου κ.λπ.. Επιπλέον πρόκειται για τους τρόπους με τους οποίους ο εναλφαβητισμός μπορεί να αξιοποιηθεί δημιουργικά ώστε να λειτουργήσει ως εγγύηση εγγραμματοσύνης. Η σύνδεση με το σχολείο διατηρεί τη νοηματοδοτική εμβέλειά της: ο εναλφαβητισμός ολοκληρώνεται στη διάρκεια της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και στοχεύει στην εξοικείωση των ατόμων με τις χρήσεις του γραπτού λόγου.¹⁰ Η εγγραμματοσύνη όμως, στην οποία αποτυπώνεται η ευχερής χρήση του λόγου, συνιστά υπέρβαση του αρχικού σταδίου της εξοικείωσης και οφείλει να αποδείξει την ικανότητα χρήσης του λόγου στο σύνολό του. Οδηγεί στην ευμάθεια, η οποία συνδέεται με την απόλαυση, ευνοεί την πρόσβαση σε πολυσχιδείς και πολυθέλητες πολιτιστικές πρακτικές και στη γνώση των όρων τους. Κατά συνέπεια, η ευμάθεια σημαίνει την ικανότητα παραγωγής λόγου, ο οποίος αφορά τα ευρύτερα πεδία της διάνοιας και της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Πεδία που αγκαλιάζουν το σύνολο των δραστηριοτήτων των ατόμων, όλη τη διαδρομή τους, τον τρόπο ζωής τους κ.λπ., που εγγράσσουν αξίες και διανέμουν ρόλους εξασφαλίζοντας την ένταξη στην κοινωνία, πεδία δηλαδή που αποτελούν μέρος του πολιτισμού με την ευρεία του όρου έννοια.

2. Έστω λοιπόν ότι οι δυνατότητες ανάγνωσης αποτελούν βασικές δεξιότητες αναγόμενες στη σφαίρα του πολιτισμού. Το επόμενο ερώτημα που τίθεται είναι γιατί οφείλει η πολιτεία να επεμβαίνει προκειμένου να τις αποκτήσουν τα άτομα, και μάλιστα όλα τα άτομα. Το ερώτημα αυτό

10. Οι κατηγορίες ανάλυσης και αξιολόγησης του σχολικού θεσμού δεν νοηματοδοτούν αποκλειστικά τα επίπεδα των χρήσεων του λόγου, αλλά ρυθμίζουν επίσης την κοινωνική κατασκευή του αναλφαβητισμού και της αγραμματοσύνης, την έμφαση που της αποδίδεται, τους τρόπους αντιμετώπισης και τις προϋποθέσεις που τους διέπουν. Βλ. σχετικά τις εργασίες του A. Sayad, «La lecture en situation d'urgence», στο B. Seibel (sous la direction de), *Lire, faire lire. Des usages de l'écrit aux politiques de lecture*, Paris, Le Monde Editions, 1995, σ. 65-99, και «L'illettrisme comme sous-produit de la pensée d'école», στο *Illettrismes, quelles politiques vers l'écrit?*, Paris, Magnard, 1997, σ. 349-357.

αναφέρεται στο θεμέλιο της παρέμβασης της πολιτείας στο πεδίο του πολιτισμού: αποτελεί η ανάγνωση αυταξία ή συστατικό της ευημερίας των ατόμων ή μήπως, τέλος, η δυνατότητα ανάγνωσης είναι ουσιώδης όρος της αυτονομίας του ατόμου; Με άλλα λόγια, πώς μπορεί να δικαιολογηθεί καλύτερα η παρέμβαση της πολιτείας: στο φως μιας προσέγγισης προσανατολισμένης στο αγαθό, στο φως μιας προσέγγισης προσανατολισμένης στην ευημερία του συνόλου ή στο φως μιας προσέγγισης προσανατολισμένης στην αυτονομία των μη κατεχόντων τις βασικές δεξιότητες;

Η θεώρηση της ανάγνωσης ως αυταξίας δεν είναι τόσο εξωτική – ακόμα και στην εποχή της μαζικής κουλτούρας (ή ίσως εξαιτίας της): λανθάνει στην επιχειρηματολογία που συνδέει το καθήκον της πολιτείας να προάγει την ανάγνωση με την «πλήρη και αρμονική ανάπτυξη της προσωπικότητας του ανθρώπου», τη «δημιουργικότητα» ή την «ανθοφορία» του. Υπό την έννοια αυτή, η απόκτηση της δεξιότητας της ανάγνωσης είναι πρόσβαση σε ένα αγαθό, τον πολιτισμό, και μάλιστα τον πολιτισμό υπό μια πολύ στενή έννοια, στις ποιοτικές και απαιτητικές μορφές του πολιτισμού, ένα αγαθό που καταυγάζει την ανθρώπινη ύπαρξη με νόημα. Το βιβλίο είναι παράθυρο στον κόσμο. Ο αγράμματος είναι καταδικασμένος να ζει σε ένα σύμπαν χωρίς σημασία! Μια τέτοια τελειοκρατική (perfectionist) άποψη μπορεί κάλλιστα να ενταχθεί σε μια θεωρία αυτονομίας, που αναγνωρίζει ως ηθικά και πολιτικά αποδεκτές μόνο μορφές έλλογης ή αγαθής αυτονομίας,¹¹ και να διεκδικήσει την ενίσχυση των δυνατοτήτων ανάγνωσης με κίνητρα, εκστρατείες υπέρ της ανάγνωσης κ.λπ., δηλαδή μη εξαναγκαστικά μέσα.¹² Με τον τρόπο αυτό, αφενός αποκρούει αβασάνιστες μορφές περί πατερναλισμού μέσω της επιβολής πολιτιστικών προτύπων, αφετέρου αποδίδει πιστά την τρέχουσα (στην ηπειρωτική Ευρώπη τουλάχιστον) πρακτική της πολιτείας να παρεμβαίνει ενεργά στο χώρο του πολιτισμού (και δη υπό την ανωτέρω πολύ στενή έννοια).

Εντούτοις η τελειοκρατική υποστήριξη του εναλλακτικισμού, παρά τις προφυλάξεις της, δεν αποφεύγει τελικά την παγίδα του πατερναλισμού. Τουλάχιστον για ένα λόγο: το ότι η μεγάλη αξία ορισμένων μορφών

11. Βλ., αντί άλλων, J. Raz, 1986, *The Morality of Freedom*, Oxford, Clarendon Press, ιδίως σ. 369 επ., ο οποίος μάλιστα θεωρείζει περαιτέρω το εγχείρημά του με τη θέση περί πολλαπλότητας και μη συμβατότητας μεταξύ τους των αγαθών.

12. Σε αυτή την κατεύθυνση κινείται η ανάλυση περί προαγωγής του αγαθού εκ μέρους της πολιτείας από τον J. Chan, 2001, «Legitimacy, Unanimity and Perfectionism», *Philosophy and Public Affairs*, σ. 10 επ..

πολιτισμού παρέχει στο άτομο λόγους να επιδιώκει την απόκτηση δεξιοτήτων ικανών να εξασφαλίσουν την απόλαυσή τους δεν σημαίνει ότι παρέχει ανάλογους λόγους και σε τρίτους, τους γείτονές του ή την πολιτεία. Το ότι θεωρώ ή δεν θεωρώ την ανάγνωση του Μπέκετ αγαθό δεν παρέχει στην πολιτεία την εξουσία να μου την επιβάλει, να με φορολογήσει ή να με δελεάσει με κίνητρα.¹³ Αν γίνει δεκτό το αντίθετο, η πολιτεία αδιαφορεί για την ιδιαιτερότητα της ατομικής στάσης μου. Μολονότι αυτό δεν ενοχλεί έναν υποστηρικτή της έλλογης αυτονομίας, τίθεται το ερώτημα γιατί τον ενοχλεί η χρήση βασανιστηρίων για την εύρεση της αλήθειας. Στο επιχείρημα αυτό ο τελειοκράτης σπεύδει να αντιτάξει, συνεπής στην πεποίθησή του περί υπέρθεως αντικειμενικών –έστω και ασύμβατων μεταξύ τους– αγαθών, ότι οι δύο περιπτώσεις διαφέρουν διότι κατά την προαγωγή της ανάγνωσης σκοπός είναι η προαγωγή του αγαθού κάθε ατόμου, άρα η αυτονομία του δεν θυσιάζεται στο βωμό ενός άλλου αγαθού.¹⁴

Ο ισχυρισμός όμως αυτός δεν ευσταθεί διότι καταπνίγει τη διαφορά μεταξύ επιβολής του αγαθού με εξαναγκασμό και αποδοχής του αγαθού βάσει πειστικών επιχειρημάτων. Με άλλα λόγια, τη διαφορά ορθού λόγου και εξαναγκασμού:¹⁵ η απόλαυση της ανάγνωσης του *Το βιβλίο της ζούγκλας* ή του *Μια εποχή στην κόλαση* διαφέρει ανάλογα με το αν το άτομο επέλεξε ή αντίθετα του επιβλήθηκε ένας τρόπος ζωής ο οποίος περιλαμβάνει την ανάγνωση μεταξύ των άξιων λόγου ενεργημάτων. Και η διαφορά είναι κρίσιμη διότι ένα άτομο, που ενδέχεται να υποστεί εξαναγκασμό ως προς κάποιες και δη τις αναφερόμενες στον τρόπο ζωής και στο νόημα που τον οιστρηλατεί και τον συνέχει πτυχές, χάνει κάτι σημαντικό: τη δυνατότητά του να προσεγγίζει μόνο του το αγαθό, μέσα από προσωπική αναζήτηση και βάσανο.¹⁶ Η αγνόηση του στοιχείου αυτού οδηγεί τον τελειοκράτη στη θεώρηση του ατόμου ως όντος οριακά ανίκανου να θεμε-

13. Και στις τρεις περιπτώσεις στρεβλώνεται ο (νοητικός) μηχανισμός των κινήτρων που καθοδηγεί την επιλογή του ατόμου να αρχίσει να διαβάζει.

14. G. Sher, 1997, *Beyond Neutrality*, Cambridge, Cambridge University Press, σ. 73 επ..

15. Βλ. C. Larmore, 1999, «The Moral Basis of Political Liberalism», *Journal of Philosophy*, XCVI, σ. 607. Τα κριτήρια της διάκρισης μεταξύ αγαθού και ορθού είναι διακριτό και λογικά επόμενο ζήτημα.

16. Βλ. W. Kymlicka, 1990, *Contemporary Political Philosophy*, σ. 204. Πρβλ., στην αντίθετη κατεύθυνση, S. Wall, 2001, *Liberalism, Perfectionism and Restraint*, Cambridge, Cambridge University Press, σ. 189, ο οποίος όμως παραγνωρίζει ότι το κέντρο βάρους του επιχειρήματος υπέρ της ουδετερότητας ως προς τις αντιλήψεις περί αγαθού είναι η διαφορά μεταξύ επιβολής διά του εξαναγκασμού και πειθούς.

λιώνει τις επιλογές του σε λόγους τους οποίους το ίδιο θεωρεί ισχυρούς, δηλαδή ως όντος, τουλάχιστον σε ορισμένες κρίσιμες στιγμές, ανεύθυνου. Μια τέτοια θεώρηση είναι προβληματική για λόγους αναγόμενους στην αξία αλλά και την ουσία της αυτονομίας: το άτομο καθίσταται μέσο για την επίτευξη ενός σκοπού. Το ότι ο σκοπός είναι αγαθός ή ευγενής δεν σημαίνει ότι το άτομο γίνεται σεβαστό: δεν παύει να αναγνωρίζεται ως ον ανάκανο να εκτιμήσει το γεγονός αυτό με τις δικές του δυνάμεις, δηλαδή ως ον που δεν αποκλείεται να πρέπει να καθοδηγηθεί και να κηδεμονευθεί. Ή αλλιώς: ο σκοπός, ακόμη και αν είναι ευγενής, ακόμη και αν είναι συμφυής με την ουσία ή το αγαθό του ατόμου –όπως ισχυρίζεται ο τελειοκράτης–, παραμένει δυννητικά αδιαφανής ως προς το ίδιο το άτομο.

Αυτή η αντιτελειοκρατική ευαισθησία κινεί και σύγχρονες ωφελμιστικές προσεγγίσεις του πολιτισμού (αλλά και της εκπαίδευσης). Ελάχιστοι οπαδοί του ωφελμισμού δέχονται πλέον μια αντικειμενική εκδοχή της ευημερίας. Αντ' αυτής ξεκινούν από τη θεώρηση της ευδαιμονίας ως της ικανοποίησης των υποκειμενικών προτιμήσεων των ατόμων¹⁷ και προτείνουν ως κανονιστικό ιδεώδες τη μέγιστη δυνατή ικανοποίηση των υποκειμενικών προτιμήσεων των ατόμων, προτιμήσεων δηλαδή οι οποίες διαμορφώνονται –ή, καλύτερα, είναι ήδη διαμορφωμένες όταν τίθεται το ζήτημα της συνολικής ευημερίας– μετά από αποτίμηση και στάθμιση με άλλες ή διαφορετικές εκδοχές τους εκ μέρους του ίδιου του δρώντος. Καθώς όμως καθίσταται σαφής η δυνατότητα χρηματικής αποτίμησής τους και η συγκρισιμότητά τους, μπορούν να καταγραφούν και από έναν αντικειμενικό παρατηρητή. Δεδομένου συνεπώς ότι για τον ωφελμιστή η ανάγνωση (όπως κι ο πολιτισμός) δεν αποτελεί αυταξία, τίθεται το ερώτημα πώς αυτή συμβάλλει στην ικανοποίηση των υποκειμενικών προτιμήσεων των ατόμων. Η πιο αξιόπιστη απάντηση είναι πως τους επιτρέπει να κρίνουν και να βιώσουν καλύτερα την ευτυχία τους: ο πολιτισμός, άρα και η ανάγνωση, εξασφαλίζει γνώση χρήσιμη για την ευημερία. Τι σημαίνει όμως αυτό; Δεδομένου ότι η χρησιμότητα εξαρτάται από τον τρόπο ζωής, τίθεται το ερώτημα ως προς ποιον τρόπο ζωής την πραγμάτωση είναι χρήσιμη η ανάγνωση. Στο ερώτημα όμως αυτό ο ωφελμιστής δεν μπορεί να απαντήσει: όπως ο καλλιεργημένος Σωκράτης δεν μπορεί καν να συλλάβει σε τι έγκειται η ευδαιμονία του μακαριού αγραμμάτου, έτσι και ο τελευταίος δεν μπορεί να συλλάβει την αξία της ευδαιμονίας του Σωκράτη – παρά αφού αποκτήσει αναγνωστική

17. Βλ., αντί άλλων, G. Harsanyi, 1982, «Morality and the Theory of Rational Behavior», στο A. Sen, B. Williams (επιμ.), *Utilitarianism and Beyond*, Cambridge, Cambridge University Press, σ. 54 επ..

δεξιότητα. Με άλλα λόγια, ο ωφελμιστής δεν μπορεί καν να συλλάβει σε τι έγκεινται οι υποκειμενικές προτιμήσεις των ατόμων. Το πρόβλημα που αντιμετωπίζει είναι πρόβλημα νοήματος: δεν μπορεί να προσεγγίσει με τον απροκατάληπτο και αντικειμενικό τρόπο, που κατ' αυτόν αποτελεί το συγκριτικό πλεονέκτημά του, τη θεμελιώδη κατηγορία του συστήματός του. Και η συνέπεια είναι άμεση: με τον τρόπο αυτόν εκτίθεται στον κίνδυνο της κυκλικότητας, στον κίνδυνο να προβάλλει ως ευημερία του αγράμματος τις προτιμήσεις των εγγράμματων, ανατρέποντας έτσι την αφετηρία του, που είναι οι προτιμήσεις του δρώντος υποκειμένου.¹⁸ Δηλαδή στον κίνδυνο να πέσει στην αγκαλιά του πατερναλισμού.

Αν όμως είναι έτσι, τι μας απομένει; Ας δούμε τι έχουμε κερδίσει. Η πολιτεία δεν δικαιούται να ενισχύσει τις αναγνωστικές δυνατότητες των ατόμων ούτε επειδή η ανάγνωση αποτελεί μέθεξη σε μια ανώτερη εμπειρία ούτε επειδή αυτή αποτελεί στοιχείο της ευημερίας. Και στην πρώτη και στη δεύτερη περίπτωση η παρέμβασή της θα οδηγούσε σε πατερναλισμό, δηλαδή σε απαράδεκτες επεμβάσεις στη σφαίρα αυτονομίας των ατόμων. Το κοινό όμως και στις δύο περιπτώσεις είναι ότι η ανάγνωση θεωρείται μέρος ή στοιχείο του αγαθού. Υπάρχει άλλη λύση;¹⁹

18. Για την εκπαίδευση, βλ., ενδεικτικά, A. Gutmann, 1982, «What's the use of going to school?», στο A. Sen, B. Williams (επιμ.), *Utilitarianism and Beyond*, Cambridge, Cambridge University Press, σ. 267.

19. Ο ωφελμιστής βεβαίως έχει και άλλη λύση: να θεωρήσει τον πολιτισμό ως δημόσιο αγαθό· βλ. γενικά υπό το πρίσμα αυτό, χωρίς όμως ιδιαίτερη φιλοσοφική θεμελίωση, J. Farchy, D. Sagot-Duvaureau, 1994, *Economie des politiques culturelles*, Paris, PUF, σ. 19 επ. (ο πολιτισμός μπορεί να θεωρηθεί δημόσιο αγαθό και από έναν τελειοκράτη, στο σημείο όμως αυτό θα περιορισθούμε στην ωφελμιστική συνηγορία υπέρ μιας τέτοιας θέσης). Είναι αλήθεια ότι ο πολιτισμός (όπως και η παιδεία και σε αντίθεση, λ.χ., με την εθνική άμυνα ή το φυσικό περιβάλλον) δεν έχει τα δύο διακριτικά γνωρίσματα του δημόσιου αγαθού, τη μη συναγωνιστικότητα και τη μη αποκλειστικότητα. Από την άλλη, θα μπορούσε να γίνει δεκτό ότι, παρά ταύτα, οι διαφορές που παρουσιάζει από αγαθά όπως τα κρεμμύδια ή οι υπολογιστές ή η παροχή νομικών συμβουλών είναι τόσο μεγάλες ώστε να δικαιολογούν την κατάταξή του σε μια ιδιαίτερη κατηγορία αγαθών, συγγενή προς εκείνη των δημοσίων. Αρκεί επιπλέον να αναλογισθούμε ότι ο πολιτισμός γενικά και η ανάγνωση ειδικά συμβάλλουν στην ευδαιμονία της κοινότητας. Πώς; Όχι μόνο για εξωτερικούς προς τις δραστηριότητες αυτές λόγους, επειδή λ.χ. η ανάγνωση λύνει το βιοποριστικό πρόβλημα επαγγελματιών όπως ο βιβλιοδέτης ή ο επιμελητής εκδόσεων, αλλά και για εγγενείς προς αυτές λόγους: η ανάγνωση εκλεπτύνει τις κατανοητικές ικανότητες των ατόμων και καθιστά έτσι πιο έντονη ακόμη και τις πιο πεζές απολαύσεις. Υπό την έννοια αυτή, ο πολιτισμός θα μπορούσε να θεωρηθεί μεικτό δημόσιο αγαθό. Εντούτοις, το επιχείρημα αυτό παρουσιάζει προβλήματα. Τα δημόσια αγαθά δεν παύουν να είναι, για τον

Η απάντηση είναι καταφατική εκ μέρους των υποστηρικτών του σεβασμού ή καλύτερα της εγγύησης της αυτονομίας. Η ανάγνωση είναι δυνατό να θεωρηθεί όχι στοιχείο αλλά προϋπόθεση της αυτονομίας, η οποία με τη σειρά της είναι προϋπόθεση του αγαθού – όχι βεβαίως του αντικειμενικού αγαθού αλλά του αγαθού που θεωρεί αντικειμενικά ως άξιο να επιδιώξει κάθε άτομο. Είναι δυνατή αυτή η θεώρηση – και δη στο όνομα της αυτονομίας; Στο σημείο αυτό δεν ελλοχεύει μια παραδοσιακή αδυναμία του φιλελευθερισμού, η αδυναμία να στηρίξει την ανάγκη ενίσχυσης της αυτονομίας αυτόνομων ατόμων; Μια αδυναμία, η οποία, και αν ακόμη αντιμετωπίζεται στην περίπτωση της εκπαίδευσης και των ανηλίκων,²⁰ επανέρχεται με περισσή δομικότητα στην περίπτωση του πολιτισμού: ο εκπολιτισμός μπορεί να χωρέσει σε ένα πλαίσιο πολιτικής δράσης που προτάσσει την αυτονομία του ατόμου; Η εγχάραξη πολιτιστικών προτύπων, αναγκαία συνέπεια κάθε πολιτιστικής πολιτικής, συμβιβάζεται με την αυτονομία; Η απάντηση ενός σύγχρονου φιλελεύθερου είναι ότι η ανάγνωση πολλαπλασιάζει τις ουσιαστικές ευχέρειες του ατόμου, την ευμάθειά του και έτσι συντείνει στην ύπαρξη περισσότερων άξιων λόγου επιλογών, άρα και στην ύπαρξη ευρύτερου και γονιμότερου πλαισίου αυτονομίας. Η δυνατότητα του υποκειμένου να κρίνει ποιο είναι το νόημα της ζωής του, η δυνατότητά του, με άλλα λόγια, να ελέγχει τις βαθύτερες αξιολογικές του πεποιθήσεις ούτως ώστε να καταλήγει σε εκείνες οι οποίες θα δώσουν νόημα στη ζωή του και αποτελούν το αγαθό που θεωρεί –όντας πεπεισμένο ότι δεν αυθαιρετεί– σημαντικότερο, με δυο λόγια η κριτική ικανότητα του ατόμου, δεν αναπτύσσεται εν κενώ. Αντίθετα, βασίζεται σε προϋπάρχοντα ή υπό διαμόρφωσιν ιδεώδη, τροφοδοτείται από δημιουργήματα, από συμβολικές κατασκευές, από λίγο πολύ κρίσιμες πληροφορίες αλλά και από πολλά άλλα στοιχεία του πολιτισμού. Υπό την έννοια αυτή, η ανάγνωση αποτελεί μέρος μιας πλούσιας πολιτιστικής δομής, η οποία με

ωφελιμιστή, πράγματα αποτιμητά σε χρήμα βάσει πληροφοριών και εκτιμήσεων ως προς την αξία τους και επιλέξιμα ύστερα μετά από στάθμιση με άλλες εναλλακτικές λύσεις όπως π.χ. η (μερική ή πλήρης) ανυπαρξία του. Εν προκειμένω όμως μια τέτοια στάθμιση δεν είναι δυνατή: ο πολιτισμός διαποτίζει τόσο βαθιά την ύπαρξή μας ώστε να μην είμαστε καν σε θέση να νοήσουμε εναλλακτικές λύσεις, η σύγκριση με τις οποίες να δικαιολογεί την αξία του. Ο εγγράμματος δεν μπορεί καν να συλλάβει πώς σφέτρεται, πώς κατανοεί, τι προτιμά, τι επιθυμεί ο αγράμματος ως αγράμματος. Υπό το κάλυμμα του δημόσιου αγαθού υποκρύπτεται η προβολή των περὶ πολιτισμού αντιλήψεων του εγγράμματου, δηλαδή –ξανά– ο πατερναλισμός.

20. Βλ., ενδεικτικά, B. Barry, 2001, *Culture and Equality*, Cambridge, Polity Press, σ. 200.

τη σειρά της αποτελεί μέρος των «συγκειμένων της επιλογής», όρο των πάντοτε αναθεωρήσιμων κρίσεων του ατόμου ως προς το νόημα της ζωής του.²¹ Ή, αλλιώς: η συμμετοχή στον κόσμο της ανάγνωσης, η πρόσβαση μέσω αυτής σε κρίσιμες πληροφορίες και αξιόλογες εμπειρίες, αποτελεί μία από τις προϋποθέσεις που πρέπει να συντρέχουν για να διαμορφώσω αυτόνομα την αντίληψή μου²² για το τι αξίζει να κάνω ή για το πώς αξίζει να είμαι. Για να κάνω πραγματικά χρήση της αυτονομίας μου.

Στο σημείο όμως αυτό χρειάζεται προσοχή διότι, δεδομένου ότι ως «συγκείμενα επιλογών» ο πολιτισμός εμπεριέχει όχι απλώς περισσότερες,²³ αλλά και αξιόλογες πληροφορίες και δυνατότητες, η αξία δε των τελευταίων δύσκολα μπορεί να εκτιμηθεί παρά σύμφωνα με κάποια κριτήρια, το επιχείρημα της αυτονομίας δίνει την εντύπωση ότι δεν αποφεύγει την παγίδα του πατερναλισμού. Εντούτοις η εντύπωση αυτή είναι απατηλή. Είναι αλήθεια ότι ένα πιο μεστό σε πληροφορίες και περιεχόμενο περιβάλλον εμπλουτίζει και κατά τούτο επηρεάζει, αν δεν διαμορφώνει, τις δυνατότητες επιλογής μου· η εγγύηση όμως της αυτονομίας, την οποία ευαγγελίζεται ένα σύγχρονο κράτος δικαίου,²⁴ δεν περιορίζεται στη διαφύλαξη ενός χώρου εντός του οποίου το άτομο δρα κατά προαίρεση, αλλά εκτείνεται και στη διασφάλιση των υλικών και συμβολικών όρων που καθιστούν την ενεργοποίηση της προαίρεσης και την αυτόνομη δράση απτή –και όχι εικονική– δυνατότητα για τον δρώντα. Το ότι η διασφάλιση των όρων αυτών προϋποθέτει τον προσδιορισμό τους, μαζί του δε και ορισμένες στοιχειώδεις παραδοχές ως προς πλευρές ή αναγκαίους όρους της αυτονομίας, δύσκολα μπορεί να μη γίνει δεκτό. Οι παραδοχές όμως αυτές είναι στοιχειώδεις υπό τη διπλή του όρου έννοια: θεμελιώδεις και αναγκαίες· τόσο γενικές αφενός, τόσο αδιαμφισβήτητες αφετέρου. Στην περίπτωση μας μια πλούσια σε ποικιλία και μεστή σε περιεχόμενο πολιτι-

21. Context of choice, κατά την εύστοχη έκφραση του W. Kymlicka, 1989, σ. 165 επ.. Πβλ. επίσης, σε παρόμοια κατεύθυνση, D. Schwartz, 2000 (*Art, Education and the Democratic Commitment. A Defense of State Support for the Arts*, Dordrecht etc., Kluwer Academic Publishers, σ. 67 επ.), ο οποίος συνδέει στενότερα την αυτονομία με τη δημοκρατία.

22. Ο A. Gewirth κάνει λόγο για προσθετικά αγαθά, που επιτρέπουν στα άτομα να αυξάνουν τις δυνατότητες πραγμάτωσης των σκοπών τους, βλ. A. Gewirth, 1996, *The Community of Rights*, Chicago, The University of Chicago Press σ. 43.

23. Όπως υπαινίσσεται, στην προσπάθειά του να μην αποστεί της θεωρίας του περί ουδετεροκρατικού φιλελευθερισμού, ο R. Dworkin, «Can a Liberal State Support Art?», στον ίδιο, *A Matter of Principle*, Oxford, Clarendon Press, 1982, σ. 230.

24. Σύμφωνα και με τα άρθρα 5 παρ. 1 και 25 παρ. 1 του Συντάγματος.

στική δομή –κι όχι συγκεκριμένες αισθητικές πολιτικές–²⁵ αποτελεί προϋπόθεση της επιλογής μιας πιο σύνθετης και ουσιαστικής ζωής: μια τέτοια δε ζωή δύσκολα μπορεί να μην προτιμηθεί από μια μονοδιάστατη και ρηγή. Η πολιτεία οφείλει να διασφαλίζει στα άτομα τις συνθήκες που την καθιστούν αναγνωρίσιμο και προσιτό στόχο ζωής, σε κάθε δε περίπτωση απόκειται στα ίδια να τον επιλέξουν και να τον επιτύχουν.

3. Η δυνατότητα ανάγνωσης αποτελεί συνεπώς όρο της αυτονομίας του ατόμου. Ας μην ξεχνάμε ότι στη Γαλλία η επιχειρηματολογία των πρώτων επαγγελματιών βιβλιοθηκαρίων ως προς την κοινωνική σημασία του έργου τους ήταν επιχειρηματολογία υπέρ της αυτονομίας.²⁶ Αν όμως το επιχείρημα ευσταθεί, η εγγύηση της αυτονομίας κάθε ατόμου επιβάλλει όχι μόνο τον παραμερισμό των εμποδίων που συναντούν τα άτομα κατά την προσπάθειά τους να μνηθούν ή να απολαύσουν την ανάγνωση, αλλά και την ενίσχυσή τους προκειμένου να επιτύχουν το πέραςμα στην εγγραμματοσύνη. Όχι μόνο τη λείανση των ανισοτήτων, για τις οποίες δεν φέρουν ευθύνη, αλλά και την ενίσχυση των συμβολικών, αξιακών, νοητικών κ.λπ. υποδοχών που οδηγούν στην τόνωση της δεκτικότητάς τους απέναντι στα μηνύματα που εκπέμπει ο κόσμος της ανάγνωσης. Αυτό ισχύει πολύ περισσότερο σήμερα: αν συμφωνήσουμε με την πρόσφατη αποφθεγματική διατύπωση του Jeremy Rifkin, ότι «η πρόσβαση γίνεται

25. Βλ. Dworkin, όπ. παρ., σ. 232. Η επιμονή του Dworkin να αντιδιαστείλει τον πολιτισμό ως –μεστή– γενική δομή ή πλαίσιο από συγκεκριμένες ενέργειες ή πολιτικές είναι πολύ κρίσιμη: το ζήτημα είναι να διασφαλισθεί η δομή αυτή, δηλαδή η πολλαπλότητα και η ποικιλία αξιόλογων ή ενδιαφερόντων έργων, δημιουργημάτων κ.λπ.. Έτσι η συζήτηση μπορεί να αποφύγει το ερώτημα του κατά πόσον μια συγκεκριμένη ενέργεια ή πολιτική οξύνει το κριτικό πνεύμα ή όχι, ένα ερώτημα που δύσκολα αποφεύγει την ολισθηρή κατωφέρεια της τελειοκρατίας.

26. Βλ., σχετικά, Anne-Marie Chartier και Jean Hébrard, 1989, *Discours sur la lecture (1880-1980)*, Paris, BPI - Centre Georges Pompidou, και ιδιαιτέρως το κεφάλαιο «Discours des bibliothécaires», σ. 75-168. Οι αρμοδιότητές τους ήταν εκείνες που θα εξασφάλιζαν τη δυνατότητα για αυτόνομη επιλογή σε υπεύθυνους πολίτες με δικαίωμα ψήφου. Αν γίνει δεκτό το επιχείρημα που αναπτύξαμε, μπορούμε να υπερβούμε αυτή τη ρεπουμπλικανική ανάγνωση της αυτονομίας: η αυτονομία δεν αποτελεί όρο της πολιτικής συμμετοχής, και αυτό διότι η στράτευση στα κοινά δεν αποτελεί παρά μία ακόμη μορφή αγαθού, μόνο δε υπό ορισμένες προϋποθέσεις όρο και όψη της αυτονομίας. Υπό την έννοια αυτή, η προαγωγή της ανάγνωσης δεν είναι απλώς προϋπόθεση της συμμετοχής στη δημόσια σφαίρα: αποτελεί όρο του δικαιώματος καθενός από εμάς να ζησει όπως ο ίδιος προαιρείται ακόμη και αν εντέλει αδιαφορεί πλήρως για τα κοινά.

μέτρο των κοινωνικών σχέσεων»,²⁷ τότε η πολιτεία πρέπει να εξετάζει τους όρους της πρόσβασης στην πληροφορία και να παρεμβαίνει σε αυτούς, δηλαδή μια πολιτεία, η οποία έχει ως στόχο την εξασφάλιση ίσων δυνατοτήτων, ευκαιριών και ευχερειών σε καθένα χωριστά ούτως ώστε να είναι σε θέση να κάνει χρήση της αυτονομίας του, μια πολιτεία που οφείλει να διευκολύνει κάθε άτομο να αποκτήσει όντως τις δεξιότητες τις οποίες απαιτεί η πραγματική άσκηση της τελευταίας. Υπό την έννοια αυτή, εμπλουτίζεται δραστικά η δέσμη υποχρεώσεων της πολιτείας ως κοινωνικού κράτους: ένα σύγχρονο κοινωνικό κράτος οφείλει να προικίζει τα άτομα, κάθε άτομο, με δυνατότητες που υπερβαίνουν το παραδοσιακό πεδίο της εκπαίδευσης: εξ ου και η σημασία της κατάρτισης ή της επιμόρφωσης, εξ ου όμως και η σημασία του πολιτισμού. Με άλλα λόγια, η αναδιανομή, στην οποία οφείλει να προβεί μια εύτακτη πολιτεία, περιλαμβάνει και δυνατότητες και δεξιότητες σχετιζόμενες με τον πολιτισμό.

Αν όμως η εγγύηση της αυτονομίας εμπεριέχει το καθήκον της σύγχρονης πολιτείας να ενισχύει τη δυνατότητα ανάγνωσης των ατόμων, τα τελευταία δεν είναι δέκτες παροχών ή ελεημοσύνης. Τα άτομα είναι φορείς κοινωνικού δικαιώματος, του δικαιώματος πρόσβασης στον κόσμο της ανάγνωσης, υποκείμενα δηλαδή μιας αξίωσης την οποία δικαιούνται να προβάλλουν, το καθένα για λογαριασμό του, έναντι της οργανωμένης κοινωνίας. Δεν θα επεκταθούμε στην έννοια του κοινωνικού δικαιώματος. Αρχούμαστε σε μια σύντομη παρατήρηση, που αναφέρεται στα όρια του δικαιώματος στην ανάγνωση, όρια που απορρέουν από την εσωτερική συνάφεια ανάγνωσης και αυτονομίας. Το δικαίωμα στην ανάγνωση έχει ως σκοπό να ενδυναμώσει την αυτονομία του ατόμου – κι όχι να την περιορίσει: συναντά τα όριά του στην αποδυνάμωση της αυτονομίας μέσω, π.χ., της εγχάραξης πολιτιστικών προτύπων,²⁸ της κηδεμόνευσης ή της χειραγώγησης. Κατά συνέπεια, η εγγύηση του δικαιώματος

27. J. Rifkin, 2001, *Η νέα εποχή της πρόσβασης* (μτφρ. Α. Αλαβάνου), Αθήνα, Εκδοτικός οργανισμός Λιβάνη, σ. 213.

28. Πρβλ. την ωραία διάκριση του M. Naumann, 2001, «Was ist Kultur? Über gesellschaftliche Selbstvergewisserung in Zeiten der Moderne», στον ίδιο, *Die schönste Form der Freiheit*, Berlin, Siedler, σ. 60. Γενικά θα λέγαμε ότι η εγγύηση της αυτονομίας συναντά τα όριά της, μεταξύ άλλων, στην καλλιέργεια κριτικής ικανότητας: αν το άτομο θέλει να διάγει πεζή, ανόητη ή άκριτη ζωή, η πολιτεία δεν δικαιούται να επέμβει. Η πολιτεία συνεπώς δεν έχει υποχρέωση να προάγει την αυτονομία (: κάτι τέτοιο θα προϋπέθετε την αναγνώριση της αυτονομίας ως αγαθού, δηλαδή την αναγνώριση ενός τρόπου ζωής ως υψηλότερου από τους άλλους), αλλά να την εγγυάται.

αυτού προϋποθέτει το ότι λαμβάνονται σοβαρά υπόψη οι ανάγκες και οι επιλογές των ίδιων των πολιτών: οι ασκούμενες πολιτικές σκοπό έχουν τη συναίνεση αυτόνομων και υπεύθυνων ατόμων, ατόμων που είναι σε θέση να θεμελιώσουν την επιλογή τους να διαθέσουν χρόνο διαβάζοντας. Οφείλουν να κεντρίσουν το ενδιαφέρον τους, να επιτύχουν την οικειοθελή προσχώρησή τους. Βεβαίως η γκάμα των επιλογών είναι ευρεία: περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας όμως έχουν ενεργητικές πολιτικές, δηλαδή ενέργειες που προσελκύουν και οξύνουν το ενδιαφέρον συγκεκριμένων ατόμων ή ομάδων προσανατολιζόμενες κυρίως στις ανάγκες και τις επιθυμίες τους, δηλαδή ενέργειες που έχουν ως στόχο την τόνωση της ζήτησης²⁹ και την ένταξη των χρήσεων των βιβλιοθηκών στην κοινωνικότητα των δυνητικών χρηστών τους.

Συνοψίζοντας το πρώτο μέρος μπορούμε να συγκρατήσουμε ότι η ανάγνωση, δηλαδή η δεξιότητα προσέγγισης, επιλογής και κατανόησης της πληροφορίας, είναι μία από τις βασικές δεξιότητες, επειδή αποτελεί μία από τις προϋποθέσεις της *πραγματικής* (και όχι της ονομαστικής) άσκησης της αυτονομίας: ένα άτομο που στερείται τη δυνατότητα ανάγνωσης δεν έχει πρόσβαση σε πληροφορίες αναγκαίες για τον προσανατολισμό του στην καθημερινή και τη δημόσια ζωή, δεν είναι σε θέση να τις αξιοποιήσει και, συνεπώς, δεν έχει την πρακτική δυνατότητα να επιλέξει τον τρόπο ζωής του.

II. ΟΙ ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΗΣ

1. Σε αυτό το σημείο φτάνουμε στο δεύτερο ερώτημα που μας απασχολεί: δεδομένου ότι η πολιτεία οφείλει να εξασφαλίζει ίσες δυνατότητες ανάγνωσης σε κάθε άτομο χωριστά, πώς θα το κάνει; Διότι, αν μέχρι τώρα έγινε, ελπίζουμε, αισθητή η ανάγκη δημόσιας παρέμβασης, η παρέμβαση αυτή οφείλει να αποτελεί πολιτική: πέρα από τους στόχους, οφείλει να γνωρίζει τις πρακτικές δυνατότητες, τα κατάλληλα μέσα, τους διαθέσιμους πόρους,³⁰ είτε πρόκειται για τους οικονομικούς πόρους είτε για τη δυνατότητα επιλογής στις χρήσεις του χρόνου.

29. Βλ., σε ανάλογο πνεύμα, Μ. Ζομπά, 1995, *Κρατική πολιτική για το βιβλίο*, Αθήνα, Οδυσσεάς, σ. 57.

30. Για την έννοια της πολιτικής πολιτισμού, μια έννοια στην οποία αντιδρά συχνά η «αυθόρμητη ιδεολογία» των ίδιων των δημιουργών, βλ. G. Saez, 1985, «Les politiques de la culture», στο M. Grawietz - J. Leca (επιμ.), *Les politiques publiques*, Paris, PUF σ. 387-422.

Σύμφωνα με πρόσφατες τάσεις, η αναδιανομή των γνωστικών ικανοτήτων και η παροχή ή η καλλιέργεια των βασικών δεξιοτήτων είναι σύμφυτες με τον εκσυγχρονισμό των βιβλιοθηκών, οι οποίες οφείλουν να ανταποκριθούν στις νέες ανάγκες και να γίνουν α) κέντρα πολιτισμού, β) κέντρα εκπαίδευσης και κατάρτισης, γ) κέντρα γενικής πληροφόρησης και δ) κέντρα κοινωνικότητας. Ειδικότερα: α) ως τοπικά κέντρα πολιτισμού καλούνται να στηρίζουν την ατομική ανάπτυξη, να ενισχύουν την πολιτισμική ταυτότητα και τη διαπολιτισμική κατανόηση, να ενισχύουν την τοπική πολιτιστική δραστηριότητα, να εμπνέουν τους πολίτες να συμμετέχουν στην τοπική καλλιτεχνική δημιουργία, β) ως κέντρα εκπαίδευσης και κατάρτισης έχουν ως αποστολή να ενισχύουν την τυπική και την άτυπη εκμάθηση/επιμόρφωση με κάθε είδους υλικό, να υποστηρίζουν και να εμπνέουν τη διά βίου μάθηση, να προσφέρουν δυνατότητες εκμάθησης σε εργαστήρια και σε ευνοϊκό περιβάλλον, γ) ως κέντρα γενικής και ειδικής πληροφόρησης καλούνται να στηρίζουν και να βελτιώνουν την επιχειρηματική δραστηριότητα, να στηρίζουν τις τοπικές αρχές στο έργο τους, να λειτουργούν ως χώροι έρευνας και εκπαίδευσης και, τέλος, δ) ως κέντρα κοινωνικότητας λειτουργούν ως διάλυλοι κοινωνικής επανένταξης, ως χώροι δηλαδή στους οποίους συχνάζουν διαφορετικές κατηγορίες ανθρώπων.³¹

Σε αυτή τη διατύπωση καθίσταται σαφής η σημασία της κοινωνικότητας στην καλλιέργεια της εξοικείωσης με την ανάγνωση και τις χρήσεις της. Προτάσσεται η κρισιμότητα της κοινωνικής συναίνεσης, η οποία ευνοείται από (και ταυτόχρονα ευνοεί) την αλληλεγγύη παρέχοντας δυνατότητες για ατομική και συλλογική ανάπτυξη. Στον ιδανικό χώρο της βιβλιοθήκης της κοινωνίας της γνώσης δίνονται εναύσματα και δημιουργούνται προϋποθέσεις τόσο για κοινωνική επανένταξη όσο και για ατομική καλλιέργεια, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι η σύγχρονη βιβλιοθήκη αρκεί για να υποκαταστήσει άλλους κοινωνικούς φορείς, οι οποίοι αναλαμβάνουν την ολοκλήρωση των ατομικών ή συλλογικών αιτημάτων μιας κοινωνίας. Η ανάγνωση γίνεται ένα από τα μέσα που τίθενται στη διάθεση όσων επιδιώκουν να χειρισθούν, να θέσουν προκλήσεις ή ακόμη και να διαμορφώσουν τις προσαγές της κοινωνικής συνοχής σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο τοπίο.

Στην Ελλάδα, τα τελευταία χρόνια καταβάλλεται προσπάθεια για τον εκσυγχρονισμό των βιβλιοθηκών και τη δυναμική ενεργοποίησή τους. Η

31. M. Segbert (επιμ.), 1997, *Public Libraries and the Information Society*, European Commission, DG XIII/E4.

κατάσταση των βιβλιοθηκών πριν δέκα χρόνια ήταν σχεδόν άγνωστη, αφού δεν είχε γίνει συστηματική καταγραφή τους. Στη διάρκεια της τελευταίας πενταετίας, η καταγραφή που ολοκληρώθηκε αποτύπωσε ένα τεράστιο έλλειμμα λειτουργίας, εξοπλισμού, χώρων και παρεχόμενων υπηρεσιών, όπως επίσης και την απομόνωση των βιβλιοθηκών από τον κοινωνικό χώρο και τις ευρύτερες κοινωνικές δραστηριότητες της περιοχής στην οποία βρίσκονται.³² Η καταγραφή δηλαδή κατέδειξε την ανάγκη για ριζική αναμόρφωση των βιβλιοθηκών και για ένταξή τους στον κοινωνικό χώρο και χρόνο. Η προσπάθεια συνεχίστηκε με την αξιοποίηση των αποτελεσμάτων της αποτύπωσης και την εκπόνηση μιας μελέτης για την υλοποίηση του Εθνικού Δικτύου Βιβλιοθηκών υπό την αιγίδα του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου,³³ την οποία σύμφωνα με πιο πρόσφατο σχεδιασμό ανέλαβε το Υπουργείο Παιδείας. Η μελέτη αυτή προτείνει μέτρα για την ανένωση και τον εκσυγχρονισμό των βιβλιοθηκών, προβλέπει την αναδιοργάνωση των τμημάτων τους, κάνει συγκεκριμένες και υλοποιήσιμες προτάσεις για την παροχή υπηρεσιών, την προβολή και το συντονισμό του έργου των βιβλιοθηκών τόσο σε πανελλήνιο όσο και σε διεθνές επίπεδο, προτείνει τη δημιουργία μιας ευέλικτης και ανεξάρτητης διοικητικής αρχής, ικανής να ξεπερνάει τα γραφειοκρατικά προσκόμματα της δημόσιας διοίκησης και να ανταποκρίνεται στο αίτημα της συνεχούς προσαρμοστικότητας. Μπορούμε να πούμε δηλαδή ότι όσον αφορά την πλευρά της προσφοράς δημόσιας ανάγνωσης, η πολιτεία έχει κατανοήσει την κρισιμότητα των νέων προκλήσεων και απαντά σ' αυτές με τη δημιουργία επαρκούς υποδομής και τη λήψη μέτρων για την καλή λειτουργία των βιβλιοθηκών – πολλώ μάλλον που αναζητείται (και προσδοκάται ότι θα βρεθεί) και η αναγκαία χρηματοδότηση από κοινοτικούς πόρους. Το ζήτημα όμως που τίθεται εδώ, παρόλη την καλή πρόθεση της πολιτικής της προσφοράς ανάγνωσης, είναι ο χειρισμός της ζήτησης.

Για να γίνουμε σαφέστεροι: Η ευρωπαϊκή εμπειρία της αναδιάρθρωσης των βιβλιοθηκών, ιδιαίτερα στο φως των πιο εμπνευσμένων ερμηνειών της, μας δείχνει ότι «η αναλογία μεταξύ οικονομικού και πολιτιστικού³⁴ αγαθού και γενικότερα της γλώσσας της προσφοράς και της ζήτησης είναι ολέθρια». Με το να αναδιοργανώνεται ακόμη και ριζικά η

32. Βλ. *Πρόγραμμα καταγραφής και κωδικοποίησης ελληνικών βιβλιοθηκών*, 1998.

33. Βλ. *Μελέτη Ανάπτυξης Ελληνικού Δικτύου Βιβλιοθηκών και Κέντρων Πληροφόρησης (Ε.ΔΙ.ΒΙ.)*.

34. Η διατύπωση είναι του J.-Cl. Passeron. Για μια κριτική της πολιτικής ανάγνωσης στη Γαλλία, βλ. J.-Cl. Passeron, 2000, σ. 102-118.

παροχή υπηρεσιών και να εμπλουτίζονται οι βιβλιοθήκες με νέα μέσα ενισχύουμε την πλευρά της παροχής, οργανώνουμε την προσφορά, προσανατολίζουμε την επένδυση σε μια πρόταση περιμένοντας την αντίστοιχη δημιουργία ζήτησης και τη συνακόλουθη αγοραία ένταξη της υπηρεσίας ή του προϊόντος. Η λογική αυτή ανταποκρίνεται στο αίτημα των περισσότερων ακτιβιστών της ανάγνωσης στην Ευρώπη: «οι μη αναγνώστες θα μετατραπούν σε αναγνώστες όταν οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες θα επιτρέψουν τη βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου τους και εφόσον το βιβλίο, το οποίο απευθύνεται αποκλειστικά στις αστικές ελίτ, θα διανέμεται σε όλες τις γεωγραφικές περιοχές».³⁵ Με άλλα λόγια, το πέρασμα από τον εναλλακτισμό στην εγγραμματισμό ανάγεται εδώ σε ζήτημα πόρων, δηλαδή προτείνεται μια αντιμετώπιση των αποτελεσμάτων των κοινωνικών συγκρούσεων με τη δημιουργία υποδομών, σε μια λογική εκδημοκρατισμού. Το ειδικό βάρος αυτής της πολιτικής είναι φανερό: η προσφορά. Οι αδυναμίες της είναι δύο: πρώτον, δεν στρέφεται όσο είναι αναγκαίο στους ίδιους τους χρήστες, δεν ευνοεί ούτε την ευμάθεια ούτε την πλήρη αξιοποίηση των παρεχόμενων υπηρεσιών και, δεύτερον, δημιουργεί κόστος δυσανάλογο προς τις υπηρεσίες που παρέχονται σε ανθρώπους που –κατά κανόνα– έχουν την οικονομική δυνατότητα να τις πληρώσουν.

2. Για τους λόγους αυτούς, στις μέρες μας γίνεται όλο και πιο επιτακτική η ανάγκη και για κάτι άλλο: για το συνυπολογισμό δύο επιπλέον παραγόντων, οι οποίοι υπερβαίνουν τη δημιουργία υποδομών και, σε περίπτωση που δεν προβλέπονται στην εφαρμοζόμενη κοινωνική πολιτική, ανεβάζουν εξαιρετικά το (κοινωνικό, πνευματικό και το οικονομικό) κόστος της. Αυτοί οι δύο παράγοντες είναι η πρόσβαση στην προτεινόμενη υπηρεσία και η ρύθμιση της ζήτησής της. Αν πιστεύουμε ότι κάθε προσφορά προκαλεί, δημιουργεί τη δική της ζήτηση, ή αν θεωρούμε ότι η έλλειψη ζήτησης ενός αγαθού ή μιας υπηρεσίας εξηγείται από την έλλειψη προσφοράς τους, στην περίπτωση των άυλων πολιτιστικών αγαθών και προϋποθέσεων καταλήγουμε σε υπεραπλουστεύσεις αποδυναμώνοντας τελικά την (αξιόλογη) προσπάθεια παροχής τους. Οι βιβλιοθήκες αποτυγχάνουν να προσελκύσουν κοινό διαφορετικό και ευρύτερο από τον λόγο, του οποίου απλώς ενισχύουν τις προθέσεις και τις ήδη διαμορφωμένες πρακτικές. Εάν όμως στόχος είναι η αναδιανομή των πολιτιστικών πόρων μέσα από την αξιοποίηση και το συνεχή προσδιορισμό των βασικών δεξιοτήτων, είναι προφανές ότι δεν πρέπει να περιοριστούμε στο

35. N. Robine, 2001, σ. 214.

ρόλο της βιβλιοθήκης ως μέσου διάδοσης της υψηλής κουλτούρας σε άτομα που δεν αντιμετωπίζουν πρόβλημα πρόσβασης σε αυτήν και χρήσης, δηλαδή στο δεδομένο κοινό των εκσυγχρονισμένων και ανανεωμένων κέντρων πληροφόρησης και εστιών πολιτισμού.³⁶ Όμως οι όροι πρόσβασης στην ανάγνωση καθορίζονται από νοοτροπίες, συλλογικές παραστάσεις, από το βαθμό συνειδητοποίησης των δυνάμει χρηστών, ενώ συγκρούονται με τις «εστίες αντίστασης» στην προσφορά. Από τη μακροχρόνια κρατική πολιτική των παραλείψεων μέχρι τις κρατικιστικές νοοτροπίες που κυριαρχούν στον κόσμο των γραμμάτων και γενικότερα του πνεύματος, ή τους μηχανισμούς μέσω των οποίων οι διάφορες ηγεμονικές κοινωνικές ομάδες ασκούν γοητεία κατευθύνοντας τις συμβολικές προτιμήσεις των ατόμων και τις συγκρουσιακές σχέσεις μεταξύ τους, είναι πολλοί οι παράγοντες που έχουν εδώ και χρόνια οργανώσει «εστίες αντίστασης» στην πρόσβαση μεγάλων πληθυσμιακών ομάδων στη βιβλιοθήκη. Αυτές οι «εστίες αντίστασης» βρίσκουν στήριξη σε ιδιομορφίες των αξιών της ελληνικής κοινωνίας. Η σημασία της δημόσιας ανάγνωσης και της πολιτιστικής δυναμικής της δεν είναι μέρος του πολιτισμικού κεφαλαίου της ελληνικής σκέψης, οι χρήσεις της δημόσιας ανάγνωσης δεν συνδέονται με αξίες ικανές να προσανατολίσουν και να ρυθμίσουν τη ζήτησή της.

Η προσφορά υπηρεσιών ανάγνωσης και πληροφόρησης από τις βιβλιοθήκες ολοκληρώνεται μόνο στο βαθμό που οι χρήσεις και το πνεύμα των χώρων (προσφοράς) αποτρέπουν τον κοινωνικό στιγματισμό. Στην Ελλάδα οι πραγματικές χρήσεις των λαϊκών βιβλιοθηκών δεν έχουν καταγραφεί παρά μόνο ως προς τα τεχνικά στοιχεία, τα οποία αφορούν τους

36. Η απάντηση των τακτικών αναγνωστών βιβλίων στα νέα τεχνολογικά μέσα της πληροφορίας είναι κριτική μεν, αλλά η προσέγγιση και η χρήση τους εντάσσονται χωρίς δυσκολίες στις πρακτικές αυτών των ομάδων. Από τη στιγμή που κατανοούν τη χρησιμότητά τους, η κριτική τους στις νέες τεχνολογίες υπερβαίνει την άρνηση να τις χρησιμοποιήσουν. Το ζήτημα είναι όμως ότι τα λόγια κοινωνικά στρώματα δεν είναι παρά το δεδομένο κοινό της πολιτιστικής καινοτομίας, την οποία θα καταφέρει να ενσωματώσει ακόμη και αν αυτή δεν συνιστά κοινωνική παροχή. Βλ. σχετικά την ερευνητική έκθεση Α. Petra, «Les grands lecteurs: leurs pratiques et leurs réactions au multimédia», στο πλαίσιο του ιταλικού ερευνητικού προγράμματος *Νέες Οικονομίες του Βιβλίου*, υπό την αιγίδα του ιταλικού υπουργείου Πολιτισμού και της Διεύθυνσης Βιβλίων και Βιβλιοθηκών. Είναι προσβάσιμη στο διαδίκτυο στην ιστοσελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης <http://culture.coe.fr/books>. Για τις γενικότερες πολιτιστικές πρακτικές των τακτικών (συστηματικών) αναγνωστών στην Ελλάδα, βλ. Σ. Καμπουρόπουλος, 2001, «Η ανάγνωση βιβλίων στην Ελλάδα», στο Χ. Βεργαράκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2001*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, σ. 117-140.

δανεισμούς και το γενικό κοινωνικό προφίλ των αναγνωστών.³⁷ Επιπροσθέτως οι βιβλιοθήκες αυτές εξυπηρετούν συχνά διαφορετικές ανάγκες και αιτήματα, ανάλογα με τη γεωγραφική περιοχή στην οποία βρίσκονται. Συμβαίνει είτε να είναι χώροι διαφύλαξης της λαογραφικής παράδοσης του τόπου, είτε να λειτουργούν επικουρικά για το σχολικό πληθυσμό διακινώντας διδακτικά βοηθήματα ή λογοτεχνικά κείμενα για εφήβους. Οι χώροι παροχής υπηρεσιών πολιτισμού μπορούν να λειτουργούν με διαφορετικούς μεταξύ τους τρόπους, οι οποίοι συχνά δεν ανταποκρίνονται στα προτάγματα που έχουν τεθεί εξ αρχής από τους αρμόδιους φορείς. Συχνά δηλαδή απαντά το φαινόμενο δημοτικές βιβλιοθήκες να χρησιμοποιούνται από ομάδες νέων ως χώροι κοινωνικότητας στην οποία περιλαμβάνονται (ακόμη και παραβατικές) συμπεριφορές και προσδοκίες που δεν ικανοποιούν την προσδοκώμενη λειτουργία μιας δημοτικής βιβλιοθήκης.³⁸ Άλλοτε πάλι δημοτικές και κοινοτικές βιβλιοθήκες λειτουργούν ως χώροι είτε ανάδειξης των τοπικών ελίτ είτε ενίσχυσης του έργου και του βίου τους. Η αρχή της διαχείρισης της πληροφορίας και η δυνατότητα μετατροπής της σε χρήσιμη γνώση για τα άτομα ικανοποιείται εν μέρει σε πολλές περιπτώσεις όπου οι πραγματικές χρήσεις των χώρων μπορούν να φαντάζονται αιρετικές. Το ζήτημα είναι αν και κατά πόσο μπορούν να ενσωματωθούν οι προτεραιότητες της κοινωνίας της πληροφορίας και της γνώσης στο «πνεύμα του χώρου» όπου παρέχονται υπηρεσίες πολιτισμού και (στην περίπτωση που μας ενδιαφέρει) υπηρεσίες ανάγνωσης. Η διαχείριση τόσο της προσφοράς όσο και της ζήτησης εντάσσεται στα διακυβεύματα και τις προκλήσεις που θέτει η διαδικασία παροχής και πρόσληψης πολιτιστικών αγαθών. Η πολιτική της προσφοράς πολιτισμού προϋποθέτει τον ορισμό του αγαθού που παρέχεται και ταυτόχρονα τη δυνατότητα αξιοποίησής του από τους δυνητικούς χρήστες του. Οι χρήσεις δεν δημιουργούνται εν κενώ: προκύπτουν μέσα από κοινωνικές συγκρούσεις, αξίες, απαγορευτικά και κοινωνικές εικόνες που επικρατούν (ή αποκλείονται) στην κάθε περίπτωση.

37. Η εμπεριστατωμένη και τεκμηριωμένη καταγραφή και ανάλυση των χρήσεων των χώρων παροχής υπηρεσιών πολιτισμού απαιτεί μακροχρόνια διερεύνηση και συμπλήρωση της αρχής της αξιολόγησης του παρεχόμενου έργου. Βλ. O. Donnat, S. Octobre (sous la direction de), 2001, *Le public des équipements culturels. Méthodes et résultats d'enquêtes*, Paris, Ministère de la Culture et de la Communication.

38. Βλ. P. Perez, F. Soldini, P. Vitale, 2001, «Usages conflictuels des bibliothèques à Marseille: une recherche en cours», στο A. Donzel (sous la direction de), *Métropolisation, Gouvernance et citoyenneté dans la région urbaine marseillaise*, Maisonneuve et Larose, σ. 357-370.

Συνεπώς για να ολοκληρωθεί αποτελεσματικά ο σχεδιασμός και η ανασυγκρότηση της προσφοράς απαιτείται μελέτη και εντοπισμός του κοινού στο οποίο στοχεύει. Αυτό το κοινό δεν είναι ούτε ομοιογενές ούτε ενιαίο, ενώ η ενεργητική παρέμβαση στους όρους πρόσβασης αφορά τις ομάδες οι οποίες αντιδρούν σθεναρότερα στην παρεχόμενη υπηρεσία. Η καλή έκβαση του εγχειρήματος εξαρτάται από τη συνειδητοποίηση της σημασίας των παρεχόμενων ευκαιριών από τους πιο ευάλωτους δυνητικούς χρήστες τους. Η ολοκλήρωση προγραμμάτων εκσυγχρονισμού και κοινωνικής ενεργοποίησης των βιβλιοθηκών στη Γαλλία ήρθε αντιμέτωπη με βασικές δυσκολίες στη χρήση των παρεχόμενων υπηρεσιών, οι οποίες αποτελούσαν έκφραση της αδυναμίας πρόσβασης στους πόρους λόγω της συμβολικής φόρτισης του χώρου και του κοινωνικού στιγματισμού του από τις πιο ευάλωτες κοινωνικά ομάδες.³⁹ Η σημασία της παροχής δημόσιας ανάγνωσης θα ενταχθεί στον αξιακό χάρτη των προτεραιοτήτων του κοινού στο βαθμό που θα μπορέσει να συνδεθεί δυναμικά με επιμέρους καθημερινές πρακτικές που συγκροτούν στοιχεία ταυτότητας και κοινωνικότητας των ατόμων. Πριν δηλαδή υλοποιηθεί η καλή πρόθεση της πολιτείας απαιτείται μελέτη και εντοπισμός των εδαφών που θα μπορέσουν να τη γονιμοποιήσουν συνδέοντάς την με κοινότητες συμφερόντων, με τη δυνατότητα ατομικής και κοινωνικής προαγωγής και προσαύξησης του γοήτρου όπως επίσης και με την ανταπόκριση στο χώρο της εργασίας και της διά βίου μάθησης.

Είναι ελπιδοφόρο το ότι ο σχεδιασμός του προγράμματος απηχεί ανάλογες ευαισθησίες: έτσι, πέρα από την κεντρική επιλογή οι βιβλιοθήκες να μετατραπούν σε κέντρα πληροφόρησης –κι όχι π.χ. σε χώρους συντήρησης της συλλογικής ή της ιστορικής μνήμης–, τόσο η ένταξη εκ των υπαρχουσών βιβλιοθηκών μόνον όσων πληρούν συγκεκριμένα γεωγραφικά και κοινωνικά κριτήρια όσο και η ενεργητική παροχή υπηρεσιών ούτως ώστε να προσελκυσθούν νέοι αναγνώστες ακόμα και εκτός του οικήματος της βιβλιοθήκης δείχνουν ότι υπάρχει η μέριμνα να ληφθούν σοβαρά υπόψη οι διαφορετικές κατά περιοχή, πληθυσμιακή ομάδα, πνευματική παράδοση, κοινωνικά ήθη κ.λπ. ανάγκες και οι προσδοκίες των εκάστοτε χρηστών, όπως επίσης και οι ευρύτερες αναπτυξιακές προοπτικές της κάθε

39. Βλ. A.-M. Bertrand, 1995, και J.-F. Barbier-Bouvet, M. Poulain, 1986, *Publics à l'oeuvre*, Paris, La Documentation Française, B. Calenge, 1991, «Dans la forêt des bibliothèques», *Esprit*, 170, σ. 83-95. Σχετικά με τη χρήση των υπηρεσιών της βιβλιοθήκης από τις διαφορετικές κατηγορίες χρηστών, βλ. M. Poulain, 1993, «Les publics des bibliothèques», *Lire en France aujourd'hui*, Paris, Editions du Cercle de la Librairie, σ. 227-245.

περιοχής. Από την άλλη όμως μένουν πολλά να γίνουν: πρώτον, να ολοκληρωθούν οι αναγκαίες μελέτες για την επιλογή των περιοχών όπου θα εγκατασταθούν τα κέντρα πληροφόρησης αλλά και να διαμορφωθούν τρόποι προσέγγισης, οι οποίοι θα απευθύνονται στους μη-τακτικούς αναγνώστες ή στους μη-αναγνώστες. Για την οργανωμένη εγκατάσταση των βιβλιοθηκών-κέντρων πληροφόρησης και την αποτελεσματική λειτουργία τους απαιτείται διερεύνηση με μακροχρόνια συμμετοχική παρατήρηση και ποιοτικές τεχνικές έρευνας· δεύτερον, να εκδιπλωθούν πρωτοβουλίες προσέλευσης μη τακτικών ή νέων αναγνωστών και να αναλυθεί διεξοδικά το προφίλ τους.⁴⁰ Στα σημεία αυτά πρέπει να επιμεινουμε ιδιαίτερα γιατί αποτελούν το κέντρο βάρους του όλου εγχειρήματος: αν, πρώτον, ο σχεδιασμός δεν γίνει σωστά και, δεύτερον, δεν ασκηθούν ευφάνταστες πολιτικές προσέλευσης νέων αναγνωστών, οι όποιες υποδομές θα μείνουν ημιθανή κελύφη, ο όποιος υπερσύγχρονος εξοπλισμός θα απαξιωθεί πολύ σύντομα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Πεποίθησή μας, για να συνοψίσουμε, είναι ότι η ένταξη της ανάγνωσης στη ζωή των ατόμων λειτουργεί ως όρος πρόσβασης και ενεργού συμμετοχής σε μια πολιτιστική διαδικασία, στην οποία εμπλέκονται ο χειρισμός της πληροφορίας και η μετατροπή της σε γνώση, και ότι η δημόσια ανάγνωση συνιστά μέσο για τη διαμόρφωση της αυτονομίας των πολιτών. Για το λόγο αυτόν, η ανάγνωση αποτελεί περιεχόμενο του κοινωνικού δικαιώματος στον πολιτισμό και εμπίπτει στις αρμοδιότητες ενός σύγχρονου κοινωνικού κράτους. Πρόσφατα η πολιτεία λαμβάνοντας υπόψιν τις σύγχρονες απαιτήσεις και τα νέα δεδομένα σχεδιάζει και υλοποιεί μια πολιτική για τη δημόσια ανάγνωση μέσω της αναζωογόνησης των λαϊκών (δημόσιων και δημοτικών) βιβλιοθηκών, η οποία, προκειμένου να ευοδωθεί, οφείλει να απευθυνθεί, πάνω από όλα, στις συμβολικές ανάγκες των

40. Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των μη-αναγνωστών δεν μπορούν παρά να αποτελούν μέλημα κάθε πολιτικής για την ανάγνωση, με την ίδια λογική που κάθε πολιτική για την απασχόληση οφείλει να αναλύει τα χαρακτηριστικά των ανέργων και να τα λαμβάνει υπόψιν της. Για τις τεχνικές εμπύχωσης της ανάγνωσης και τα προγράμματα προσέλευσης νέων αναγνωστών, βλ., ενδεικτικά, P. Sahnnon, «“What's my name?” A politics of literacy in the latter half of the 20th century in America», *Reading Research Quarterly*, vol. 35, no 1, σ. 99-107· S. Pitcher, «What schools can learn from family literacy programs», *Literacy: Issues and Practices*, 13, April, σ. 15-22.

δυνητικών χρηστών τους. Ανοίγεται λοιπόν η προοπτική μιας κοινωνικής πολιτικής: πολιτικής, διότι διενεργείται από την πολιτεία, καλείται να εξυπηρετήσει δημόσιο σκοπό, υπακούει σε δημόσιους κανόνες: κοινωνικής, διότι ο σκοπός είναι η διασφάλιση των όρων της αυτονομίας των ατόμων που παρουσιάζουν σοβαρές ελλείψεις και υστερήσεις, άρα η ενδυνάμωση του κοινωνικού ιστού και η ενίσχυση της αλληλεγγύης. Από αυτή την άποψη, το ζήτημα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς η πολιτική ανάγνωσης όπως ορίσθηκε εδώ καλείται να αποδείξει στην πράξη ότι οι αξίες της αυτονομίας και αλληλεγγύης δεν μπορούν να νοηθούν η μία χωρίς την άλλη. Η πολιτική ανάγνωσης, αυτό το ιδιότυπο κράμα δημοσίας παρεμβατικότητας και ατομικής ή κοινωνικής πρωτοβουλίας, χρειάζεται να επιστρατεύσει συστηματικότητα και φαντασία προκειμένου να ανιχνεύσει και να αντιμετωπίσει τις κρίσιμες διαφορές ως προς τις προτεραιότητες των ατόμων. Και, τέλος, διότι η πολιτική ανάγνωσης καλείται να αναπτυχθεί προκειμένου να αντιμετωπίσει προβλήματα μιας μεταβατικής κοινωνικής συνθήκης, τα προβλήματα μιας κοινωνίας η οποία επέλεξε (ή / και υποχρεώθηκε), μέσα σε λίγες δεκαετίες, να ανοιχθεί ταυτόχρονα στις προκλήσεις της κουλτούρας της αυτονομίας και της κοινωνίας της γνώσης. Από τρεις λοιπόν σκοπιές, από τη σκοπιά των θεμελιωδών αξιών που εξυπηρετεί, από τη σκοπιά των μέσων που χρησιμοποιεί και από τη σκοπιά της συγκυρίας στην οποία αναπτύσσεται, η πολιτική της ανάγνωσης παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Δεν μπορούμε εδώ να αναπτύξουμε περισσότερο τη σκέψη αυτή. Πάντως ένα ερώτημα εξακολουθεί να νεύει επίμονα από το βάθος του ορίζοντα: πώς χωρά αυτή η πολιτική της ανάγνωσης σε παραδοσιακές και διαδεδομένες θεωρήσεις του κοινωνικού κράτους, οι οποίες εξαίρουν τη σημασία της αλληλεγγύης σε βάρος της ελευθερίας ή προσηλώνονται στις αδιαμεσολάβητες από αξίες και νοοτροπίες οικονομικές ανάγκες ή τέλος επικεντρώνονται στα καθήκοντα και την αποστολή του κράτους –και μάλιστα του σκληρού πυρήνα της δημόσιας διοίκησης– αγνοώντας τις ανάγκες, τις υποχρεώσεις, αλλά και τη διαχειριστική επάρκεια της κοινωνίας των πολιτών, ομάδων, οργανώσεων ή ατόμων; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό απομένει να δοθεί και στο πεδίο της θεωρίας του κοινωνικού κράτους και στο πεδίο της πρακτικής των κοινωνικών πολιτικών. Άλλωστε, ο ορίζοντας στον οποίο αναφερθήκαμε περιβάλλει και τη θεωρία και την πράξη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- A.-M. Bertrand, 1995, *Bibliothécaires face au public*, Paris, BPI – Centre Georges Pompidou.
- J.-F. Barbier-Bouvet, M. Poulain, 1986, *Publics à l' oeuvre*, Paris, La Documentation Française.
- B. Barry, 2001, *Culture and Equality*, Cambridge, Polity Press.
- A. Blum, Fr. Guérin-Pace, 2000, *Des lettres et des chiffres. Des tests d'intelligence à l' évaluation du «savoir lire», un siècle de polémiques*, Paris, Fayard.
- B. Calenge, 1991, «Dans la forêt des bibliothèques», *Esprit*, 170, mars-avril, σ. 83-95.
- A.-M. Chartier et J. Hébrard, 1989, *Discours sur la lecture (1880-1890)*, BPI – Centre Georges Pompidou, Paris.
- J. Chan, 2000, «Legitimacy, Unanimity, and Perfectionism», *Philosophy and Public Affairs*, 29, σ. 1-42.
- O. Donnat, S. Octobre (sous la direction de), 2001, *Les publics des équipements culturels. Méthodes et résultats d'enquêtes*, Paris, Ministère de la Culture et de la Communication, DAG, DEP.
- R. Dworkin, 1986, «Can a Liberal State Support Art?», στον ίδιο, *A Matter of Principle*, Oxford, Clarendon Press, σ. 221-233.
- J. Farchy, D. Sagot-Duvaureau, 1994, *Economie des politiques culturelles*, Paris, PUF.
- A. Gewirth, 1996, *The Community of Rights*, Chicago, The University of Chicago Press.
- A. Gutmann, 1982, «What's the use of going to school?», στο A. Sen, B. Williams (επιμ.), *Utilitarianism and Beyond*, Cambridge, Cambridge University Press, σ. 261-277.
- M. Ζορμπά, 1995, *Κρατική πολιτική για το βιβλίο*, Αθήνα, Οδυσσεύς.
- G. Harsanyi, 1982, «Morality and the theory of rational behaviour», στο A. Sen, B. Williams (επιμ.), *Utilitarianism and Beyond*, Cambridge, Cambridge University Press, σ. 39-62.
- C. Jenks, 1993, *Culture*, London and New York, Routledge.
- Σ. Καμπουρόπουλος, 2000, «Η ανάγνωση βιβλίων στην Ελλάδα», στο Χ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2001*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, σ. 117-140.
- W. Kymlicka, 1990, *Contemporary Political Philosophy*, Oxford, Clarendon Press.
- W. Kymlicka, 1989, «The Value of Cultural Membership», στον ίδιο, *Liberalism, Community, and Culture*, Oxford, Clarendon Press, σ. 162-181.
- B. Lahire, 1999, *L' invention de l' «illettrisme»*, Paris, La Découverte.
- C. Larmore, 1999, «The Moral Basis of Political Liberalism», *Journal of Philosophy*, XCVI, σ. 599-625.
- Μελέτη Ανάπτυξης Ελληνικού Δικτύου Βιβλιοθηκών και Κέντρων Πληροφόρησης (Ε.ΑΙ.ΒΙ.)*, Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, Αθήνα, Νοέμβριος 1999.
- M. Naumann, 2001, «Was ist Kultur? Über gesellschaftliche Selbstvergewisserung in Zeiten der Moderne», στον ίδιο, *Die schönste Form der Freiheit*, Berlin, Siedler, σ. 33-62.
- J.-Cl. Passeron, 2000, «Ο πολιτιστικός πολυμορφισμός της ανάγνωσης. Σχετικά με τον αναλφαβητισμό», στο Μ. Λεοντοίνη (επιμ.), *Όψεις της ανάγνωσης* (μτφρ. Φ. Σιατίτσα - Κ. Αθανασίου), Αθήνα, Νήσος, σ. 103-118.

- P. Perez, F. Soldini, P. Vitale, 2001, «Usages conflictuels des bibliothèques à Marseille: une recherche en cours», στο A. Donzel (sous la direction de), *Métropolisation, Gouvernance et citoyenneté dans la région urbaine marseillaise*, Maisonneuve et Larose, σ. 357-370.
- A. Petra, «Les grands lecteurs: leurs pratiques et leurs réactions au multimédia», *Νέες Οικονομίες του Βιβλίου* <http://culture.coe.fr/books>.
- S. Pitcher, «What schools can learn from family literacy programs», *Literacy: Issues and Practices*, 13, April, σ. 15-22.
- M. Poulain, 1993, «Les publics des bibliothèques», *Lire en France aujourd'hui*, Paris, Editions du Cercle de la Librairie, σ. 227-245.
- Πρόγραμμα καταγραφής και κωδικοποίησης ελληνικών βιβλιοθηκών*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Αρχαιολογίας - Βιβλιοθηκονομίας, επιστημονικός υπεύθυνος Γ.Δ. Μπόκος, Κέρκυρα, 1998.
- J. Raz, 1986, *The Morality of Freedom*, Oxford, Clarendon Press.
- J. Rifkin, 2001, *Η νέα εποχή της πρόσβασης* (μτφρ. Α. Αλαβάνου), Αθήνα, Εκδ. Οργανισμός Λιβάνη.
- N. Robine, 2001, «La construction de l' image de l' illettré à travers les enquêtes françaises sur la lecture: 1955-1999», στο συλλογικό τόμο *Illettrismes et cultures*, Paris, L' Harmattan, σ. 209-222.
- G. Saez, 1985, «Les politiques de la culture», στο M. Grawietz – J. Leca (επιμ.), *Les politiques publiques*, Paris, PUF, σ. 387-422.
- A. Sayad, 1995, «La lecture en situation d' urgence», στο B. Seibel (επιμ.), *Lire, faire lire. Des usages de l' écrit aux politiques de lecture*, Paris, Le Monde Editions, σ. 65-99.
- A. Sayad, 1997, «L' illettrisme comme sous-produit de la pensée d' école», στο *Illettrismes: quels chemins vers l' écrit?*, Paris, Magnard, σ. 349-357.
- D. Schwartz, 2000, *Art, Education, and the Democratic Commitment. A Defense of State Support for the Arts*, Dordrecht etc., Kluwer Academic Publishers.
- M. Segbert (επιμ.), 1997, *Public Libraries and the Information Society*, European Commission, DG XIII/E4.
- Γ. Σεφέρης, «Παραλλαγές πάνω στο βιβλίο», στον ίδιο, *Δοκιμές*, τ. Β', Αθήνα, Ίκαρος, σ. 182-189.
- P. Sahnnon, «“What's my name?” A politics of literacy in the latter half of the 20th century in America», *Reading Research Quarterly*, vol. 35, no 1, σ. 99-107.
- G. Sher, 1997, *Beyond Neutrality*, Cambridge, Cambridge University Press.
- S. Wall, 2001, *Liberalism, Perfectionism, and Restraint*, Cambridge, Cambridge University Press.